

et miserabilis in cruce pependisti, et omnes amici et. 266: temetipsum et per amorem piissimae matris tuae, gloriosae Virginis Mariae et per.

A latin forrásokról

A kiadás legtöbb munkát igénylő, mégis a legnehezebben értékelhető részét a latin források jelentik. Pusztai István óriási erőfeszítéseket tett főleg a *Mária-siralom* és a *Passió* hiányzó eredetijének felkutatására illetve rekonstruálására. Nem rajta múlt, hogy az eredmény inkább enged bepillantást a XIV–XV. századi szerzők kompilációs munkamódszerébe, mintsem valódi segédletet jelentsen a fordító és másoló

magyar szövegének elemzéséhez. Eredményei mégsem lebecsülendők és remélhetőleg ösztönzően hatnak majd a további kutatásokra.

Apró megjegyzések: 33,9 creabunt(ur) helyett creabuntur (az *ur* rövidítés egyszerű feloldása); 64,8 conditor helyett conditur; 120 lat. 2. sor scriptura helyett scripturae; 281 lat. 3. sor quamdiu helyett qua diu; 286,7–9 Rom 8,28; 288,3–6 Col 2,3.

A Winkler kódex új kiadása nemcsak a Codices Hungarici sorozat színvonalas folytatásának garanciája, hanem irodalomtörténetést és nyelvészt egyaránt a közzétett szövegek további feldolgozására kötelez.

Madas Edit

MEDICUSI ÉS BORBÉLYI MESTERSÉGEK

Régi magyar ember- és állatorvosló könyvek Radvánszky Béla gyűjtéséből. Szerk. Hoffmann Gizella. Bp. 1989. Kiad. az MTA Irodalomtudományi Intézete. 675 l. (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 9.)

A szegedi József Attila Tudományegyetem I. sz. Magyar Irodalomtörténeti Tanszékén diákmunkaközösség közreműködésével készült kiadvány orvos, gyógyszer-, kultúrtörténeti szempontból igen jelentős és érdekes dokumentumokat tett hozzáférhetővé Radvánszky Bélának az Országos Levéltárban található kéziratos hagyatékából. A közzététel tervével a századforduló éveiben maga a gyűjtő is foglalkozott. „Régi magyar orvosságok könyvek vagy Házi patika” címmel kívánta kiadni az anyagot, és a kiadással párhuzamosan „Házi gyógyítás és babona a XVI. és XVII. században” címen tanulmánykötet megírását is tervezte.

A szakirodalom a gyűjteményben lévő 15 kézirat közül 11-ről ismertetésekben, teljes vagy szemelvényes kiadásokból eddig is tudott. Most valamennyi kézirat szövegét kezébe veheti a kutató, még pedig két megsemmisült vagy lappangó kézirat kivételével nem is Radvánszky másolatából. A sajtó alá rendezők ugyanis 13 forrásnak a szövegét az eredeti kéziratokból közölték.

Az ismeretlen kéziratok között a kiadványban olvasható a Méliusz *Herbarium*ához kötött lapokról egy a XVI–XVII. századfordulóban összeírt 777 receptgyű-

temény és a könyv egy más példányához fűzve, egy XVII–XVIII. századi orvos- és szakácskönyv 33 darab, XVII. századi írású orvosságos receptje. (Kár, hogy az ígértnek tetsző „hallatlanul izgalmas, orvos- és gyógyszer-történeti szempontból rendkívül érdekes és értékes” többi anyag közelébe „technikai okok miatt meghiúsult”.) A harmadik forrás egy 1668-ban Konstantinápolyban leírt lóorvosságos könyv; a negyedik az 1711 előtti származású *A Szakács-Mesterségeknek rövid leírása* című házi mindeneskönyv orvosi vonatkozású része.

A szóban forgó orvoscönyvek nem egyetemet járt tudós orvosdoktorok munkái, nem olyan nagy igényű gyűjtemények, mint pl. az *Ars medica* volt (Varjas Béla: *XVI. századi magyar orvosi könyv*. Kolozsvár, 1943). „Házi patikák”, házi mindeneskönyvek, melyek az embert gyógyító, gyakran a lovakról szóló receptek mellett kertészeti ismereteken, növénytermesztésre, állattartásra vonatkozó tanácsokon kívül ételrecepteket, befőzési tanácsokat, a gyümölcsök téli tárolására vonatkozó utasításokat is tartalmaznak. De számos más hasznos tájékoztatás is olvasható bennük a fűvek hasznáról, a borkezelésről, méhészkedésről, vagy pl. hogyan kell tintát

készíteni, a bolhákat távol tartani, a kuruttyuló békákat elhallgattatni. Példákat találunk arra, hogy a babonás hiedelem milyen szélesen elterjedt volt a korban, hogyan jutott kifejezésre a mágikus gondolkodás abban a szemléletben, ahogyan az embernek a természethez, növényekhez, állatokhoz való viszonyulását látta, és ráolvasásokkal, pogány-bibliás imádságokkal igyekezett szabadulni rontástól, betegségtől. Ebben a tekintetben legérdekesebb a kiadványban B. alatt kiadott Máriaássy János gyógyszerkönyve. (Vö. Jankovics József: *XVI–XVII. századi ráolvasások Máriaássy János lógyógyászati kéziratában. Acta Historiae Litterarum Hungaricarum*, Tomus XXI. 1985. 55–61.)

Tisztán orvosi könyv nincs a kiadott források között. A szerző személye, a megírasi szándék szerint a borbély-orvosi könyvtípust képviseli Váradi Szabó György: *Medicusi és borbélyi mesterség* címet viselő kézírata (1698–1703). A leggyakoribb betegségek gyógyszereit ismerhetjük meg belőle, azok alapanyagát, készítésük módját, és bizonyos mértékben a gyógyító gyakorlatot. A betegségek receptjeit csoportosítva is adja (szemfájás, a száj nyavalyái, torok, gyomor és has stb. betegségei). Helyenként még betegségeleírást is találhatunk, ami ritka jelenség az ilyen kéziratokban. Váradi Szabónak egyik főforrása Pápai Páriz Ferencnek a *Pax corporisa* volt.

A XVII. században eléggé elterjedt házi orvosságos könyvek jórésze a nemes-főnemes családok házasszonyainak a tulajdonában volt, az ő számukra készült. (Vö. Schultheisz Emil: *Testi orvosságok könyve. Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei* 12. sz. 1959. 186–198.) Egy ilyen 1628-ban Kismartonban állított össze az Esterházy család valamelyik háziasszonyának a család káplánja, Váradi Vásárhelyi István a nyomtatásban való megjelentetés tervével. Ajánlásában a humanista hagyomány nyomai fedezhetők fel az ismeretterjesztés, a segíteni akarás szándékával. Munkájának címe: „Orvosságos kis könyvecske, melyben hamarsággal mindenféle orvosságot feltalálsz, az emberen való belső és külső mindenféle nyavalyáknak ellene, és melyet méltán Kis Patikának nevezhetsz.” Anyagában nem tér el a szokványos orvosi könyvektől, a legszokottabb betegségekre közismert receptekkel szolgál.

A források között egyetlen kézirat, mely csupán lóorvoslással foglalkozik, a fentebb már említett, Konstantinápolyban összeírt *Próbálós bizonyos orvosságok*.

A legtöbb forrásnak nincs megkülönböztető, egymástól elütő jellege, bár vannak fejezetekre bontottak, abc-be rendezettek, tartalommutatóval ellátottak. Tartalmukat tekintve azonban nagyjából ugyanazt az anyagot adják. Főleg külső bajok gyógyítására szolgáló orvosságokat, gyakorlati ismereteket, kipróbálnak mondott, nem egyszer névhez fűzött eljárásokat, melyeket azonban sokszor ellentmondásokkal kevernek.

A kiadványban közölt és a rajtuk kívül ismert XVII. századi kéziratot orvosságok nagy száma azt mutatja, hogy ebben a korban ezek a gyógyítási segédeszközök Magyarországon az orvosi irodalom alapvető megnyilvánulási formái voltak. Nem tekinthetjük azonban feladatunknak ezekben az írásokban orvos-, gyógyszer-történeti vizsgálatát, értékelését. Irodalmi alkotásoknak nem foghatjuk fel őket, bármilyen kultúrtörténeti fontosságuk van. Helyenként izes magyar nyelvezetüket azonban el kell ismernünk, és ebből következőleg a magyar nyelv népszerűsítésében, fejlesztésében betöltött szerepüket is. A velősen, szépen megfogalmazott szabályok azonban lényegesen kevesebbek az odavetett, rosszul szerkesztett recepteknél, melyeknek megértését sokszor megnehezítik a latin terminusok, a mai magyar nyelvben már nem használt régi betegség-, orvosság-, növénynevek.

A kiadvány *Utószava* tömör megfogalmazásban tájékoztat a kiadás körülményeiről, céljáról, felépítéséről, a kiadási elvekről, valamint a szövegekkel fontosságában vetekedő tárgymutatóról. Ez utóbbit számítógépen Gál György állította össze. A mutatóban feltüntetett „minden betegségnevet, eljárást, ezek alkotóelemeit, növény-, anyag- és állatneveket, a receptek összetevőit, mértékegységeket”. A fáradságos munkával összeállított lajstrom mintegy 15 000 szót, szókapcsolatot tartalmaz. Az igéket is felvették a mutatóba, zárójelben feltüntetve igekötős változataikat is, de terjedelmi okok miatt lemondtak az őket tartalmazó receptszámok feltüntetéséről. De vajon van-e értelme így annak, hogy tudjuk, az orvosi kéziratokban előfor-

dulnak ilyen igék, mint *álmodik, betegeskedik, bőjtöl, cselekszik, csípdes, csorgat, csökken, csudál* stb. stb? Tartalmi és technikai (takarékosság!) okokból is el lehetett volna őket mellőzni.

Az *Utószóban* olvashatjuk, hogy a növényneveket, betegségneveket tudatosan nem azonosították a maival, „hiszen ez az orvostörténészek feladata”. Szerencsére, ehhez az elvhez nem mindig ragaszkodnak, amit pl. az alábbi esetek bizonyítanak, ahol megadják a szavak mai azonosítását: *remes hurka = végbél, szár = láb, mony = here, titkos hely = szeméremtest, sár = bélsár, julep = szirup, galles = gubacs, búlcezámen = gyógyszer, megpasul = vizelete megindul, menyít = kifocmút* stb. Az ilyen szakkifejezéseken túl egyéb közszavakat is megmagyaráznak: *prása = parázs, saf = dézsa, pinata = fazék, nehezes = állapotos, bágyaczat = bágyadság* stb. (A mintegy 200 szómagyarázat között feleslegesen értelmezett szavak is találhatóak: *béles = rétes, csinál = cselekszik, készit, tesz, tölt, nyúlfi = kismányó* stb.)

Nem segít azonban eleget a mutató, amikor egyes szavak után csupán azt közli, hogy az valamiféle növény: *futa = növény; állat: ártány = állat; mérték: korec = mérték; betegség: aréna = betegség; eszköz: kalán = eszköz* stb.

Hasznos lett volna a fent idézett elv helyett azonosítani a ma már nem ismert szavakat; a betegségneveket pl. Akkor érthetővé váltak volna az olyan receptek, melyek a *heverü* (kólyika), *folyosó* (orbánc), *merdek* (oldalfájás, hátfájás) stb. gyógyítását szolgálták. Mert ha nem tudjuk, milyen nyavalya a *farkasb, íz, sérés, szűfogás, rászt, szakadás, deakorium* stb., nem igen tudjuk elképzelni, mire szolgáltak a gyógyításukra szánt javallatok.

Kétségtelen, hogy ezeknek a szavaknak értelmezése megnehezítette, megszorította volna a tárgymutató készítőjének munkáját. Összeállításának értékét, hasznát azonban a munkához képest aránytalanul megemelte volna. És már vannak segédeszközök az ilyesféle teendők (orvosi szótár, Magyar-Kossa munkái) megkönnyítésére. (És van példa is: Szlatky Mária: *Minden doktorságot csak ebből készítették*. Bp. 1983. kiadványának mutatója Rádoczy Gyula részéről.)

Szükséges lett volna a más fogalomkörbe tartozó ismeretlen szavak (pl. *csa-*

palja, hermet, muharca, röstölő, sufa, pipis madár, szanat, vékonya, korozmány (B9), *rakatja* (B159) stb.) magyarázata annál is inkább, mert ezek jelentésének felderítésére az orvos történések nem igen vállalkoznak majd. Az itt említett két utolsó szónál azért tettük ki a receptszámot is, mert egyáltalán nem fordulnak elő a mutatóban.

Pedig ha még az igék is szerepelnek a számítógépen feldolgozott névmutatóban, egy valamiféle házi „adatbankban”, akkor ezeknek is ott van a helyük. Egyéb, onnan kimaradt szavakkal, szóelőfordulásokkal együtt! A teljesség tekintetében csak a kiadványnak A jelzésű első kéziratát tüzetesebben megvizsgálva, megállapítható, a mutatóból a következő szavak hiányoznak: *farkasfog* (227), *fűszerszám* (768), *fogság* (646 – viszont a 464. számúban ez a szó a mutató ellenére nem fordul elő), *holval* (607, 608), *írás* (229), *juha* (411), *paprad* (26), *popilium* (115), *menyülés* (232, 466), *lorom* (390), *röstölő* (777), *nyúlárnyék* (472), *pipis madár* (589), *sufa* (289), kemencének a *szanatja* (420).

A felsorolt szavak közül a *holval* A579 receptszámmal szerepel ugyan a lajstromban, de téves értelmezéssel, mivel a szó nem *mértéket* jelent, hanem mindhárom esetben a mai *reggel* értelemben szerepel.

Már az eddigi észrevételek is arra mutatnak, hogy a mutató kissé pontatlan, nem helyettesítheti azt az adatbankot, mely feltehetőleg Szegeden megtalálható, melyről az igékkel kapcsolatosan szó esik az *Utószóban*. A kiadványban közölt óriási mennyiségű szónak nem utolsó sorban nyelvtörténeti szempontból lenne jelentősége. 13 hiteles kézirat szövege dokumentálja mintegy 10 000 szónak írásképét, hangalakját, jelentését, és ezeknek a szavaknak az előfordulása a mutatóból könnyen megtalálható. A mutató tájékoztatása azonban nem minden esetben pontos.

Nézzük meg a *vizelet* ige egyik szinonimáját! Az igekötős alakokra, szókapcsolatra is ügyelve a *húgyhat* 4, a *húgyik* 6, *húgyozik* 12, *húgyozza magát* 2 utalással szerepel a lajstromban. Ebből azonban két ízben az *Ibidem, alias* szavakkal kezdődő receptekben a szó nem is fordul elő. A K 414-ben a mutatóban *alája húgyó* van az *alája húgyik* helyett, az 0162-ben pedig *hudozott föld* a *húgyozik* verbum finitum helyett. A többi 20 előfordulásban valójában *huddik* talál-

ható 2 (C1202, 1224), *húdozik* — *huddózik* 8 (B219, G16, K1340, C254, F171, C1523, D 352, 360), *huddoztat* 1 (C1439), *húgyhatik* 4 (C101, 1571, 1334, L41), *hugyik* 3 (A645, D49, K1197), *hugyozik* 2 (A645, G202) esetben. A szavak hangalakjáról, írásmódjáról nem beszélünk, de az előfordulások számát, az igék szóalakját, szófajba való sorolását tekintve lényeges különbséget látunk a kimutatás és a való helyzet között.

Az *idem*, *ibidem* stb. módon az ugyanarra a betegségre vonatkozó receptekből a mutató következetesen kifuttatja a nem létező tárgyneveket, melyek az előttük álló receptben megvannak. Vajon helyeselt-e ez az eljárás? Pl. a *marjulás* szó valójában a G152-ben olvasható csupán. De mivel a G153 recept az *ibidem*, a 154. pedig *item* utalással szintén azon betegség gyógyítására szolgáló javallatot tartalmaz, ezeket a számokat is előfordulási helyként tünteti fel. Ez az eset nyilvánvalóan ellentétben áll azzal a gyakorlattal, hogy máskor egyáltalán nem lajstromoz néhány szót, illetőleg

előfordulásukat nem említi a receptszámok között. Ennek az utóbbi esetnek a visszaja pl. hogy a *kana* szót (G62) a mutató egymásután háromszor tünteti fel: *kana*(?), *kana korpája*, *kana leve* szavak külön-külön való kifuttatásával. A szövegből világos, hogy ugyanarról a szóról van szó minden esetben, és félreérthetőség nélkül!

Heverője van (lónak) C1159 (valójában 1559!); *heverű* = *betegség*: H 236–237, 420, 430 olvasható egymásután a mutatóban. A H 236, 420, 430. számú javallatokban is „heverűje... heverűje... vagon” a lónak. Nem volt felesleges a szónak kétszeri felvétele?

Mindezen apró észrevételek, filológiai bogarászások ellenére el kell ismernünk Gál György teljesítményét. A mutató elkészítésével óriási munkát végzett. Roppant gazdag, új módszerrel készült szógyűjteményének hasznát veszik majd a kutatókban.

Varga Imre

LES LUMIÈRES EN POLOGNE ET EN HONGRIE

Volume publié par F. Bíró, L. Hopp, Z. Sinko. Budapest, Akadémiai Kiadó, 383 l.

Az elmúlt században a felvilágosodás-kutatások korábban soha nem tapasztalt módon és mértékben felvirágoztak. Új, nemzeti és nemzetközi kutatási központok létesültek, és új, addig elhanyagolt területeket vontak be a kutatásba. A kutatók egyre nagyobb figyelmet fordítanak a helyi vagy nemzeti sajátosságokra és az általános vagy nemzetközi összefüggésekre. S ez a hangsúlyeltolódás egyszerre és egymást feltételezve történt. Minél inkább hangsúlyozzák a helyi sajátosságokat, annál inkább kiemelik a nemzetközi összefüggéseket. S ez fordítva is érvényes. Minél inkább tanulmányozzák az általános, többé-kevésbé mindenütt érvényesülő tendenciákat, annál érzékenyebbek a helyi változatokra.

Magyar tudósok, hazai és nemzetközi keretben egyaránt, tevékenyen részt vettek az új típusú felvilágosodás-kutatások kialakításában. A *Les Lumières en Pologne et en Hongrie* című tanulmánykötet a Magyar

Tudományos Akadémia és a Lengyel Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézeteinek közös munkájaként jött létre; ami nem jelenti azt, hogy a szerzők csupán e két intézmény munkatársai közül kerültek volna ki. A szerkesztők a kötet előszavában hivatkoznak a mátrafüredi nemzetközi felvilágosodás kollokviumokra, ezek szelleme és eredményei tevékenyen hozzájárultak a kötet kialakításához. A szerkesztők úgyszintén megemlítik a Nemzetközi Tizennyolcadik Századi Társaságot és a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtudományi Társaságot, mint a nemzetközi összefogással készülő komparatista vállalkozások ösztönzőit és bátorítóit.

A *Les Lumières en Pologne et en Hongrie* huszonkét tanulmányának közös jellemzője a komparatista szemlélet. Ez több szinten és többféle módon, eltérő módszerrel érvényesül, tanúsítva a komparatista megközelítés, elemzés és érzékenység gazdagságát. Összehasonlító irodalomtudomány: állan-